

УДК 911.3:32

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5843/2026-2-2>

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ

Дністрянський Мирослав Степанович

доктор географічних наук, професор,

професор кафедри географії України,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна;

професор кафедри географії та туризму,

Закарпатський угорський університет імені Ференца Ракоці II, м. Берегове, Україна

ORCID ID: 0000-0002-5663-6740

Актуальність дослідження. Для розуміння генезису та особливостей формування сучасних природно-географічних і суспільно-географічних реалій важливим є реконструкція розвитку географічного простору та окремих його компонентів впродовж історичного часу. Такі потреби забезпечує історична географія як цілісна наукова дисципліна, що сформувалася на межі історичних та географічних наук. Але за інерцією минулих підходів в Україні та деяких інших державах історичну географію часто безпідставно поєднують з історією географії та деякими іншими дисциплінами. З огляду на це важливо конкретизувати предмет історичної географії, окреслити її місце в системі наук та виділити основні напрями українознавчих історично-географічних досліджень. В процесі обґрунтування концептуально-методологічних основ історичної географії України необхідно також зазначити, як здійснювати відлік історичного часу та його періодизацію. Концептуально важливо визначитися і з рушійними силами історичного суспільно-географічного розвитку. В цьому контексті є потреба з'ясувати значення та рівень впливу природного середовища на розвиток людського суспільства, обґрунтувати деякі загальні тренди перебігу історично-географічних процесів. **Предметом дослідження** є визначення сутності історично-географічного аналізу, виділення основних напрямів історично-географічних досліджень загалом і в Україні зокрема, визначення рушійних сил суспільно-географічного розвитку та перспектив пізнання його загальних тенденцій. **Метою дослідження** є обґрунтування концептуально-методологічних основ українознавчих історично-географічних досліджень, **В методології дослідження** реалізовано порівняльний аналіз літературних джерел, дедуктивний підхід до обґрунтування концептуальних положень історичної географії, виходячи з наукових основ географії та історії, а також метод історично-географічної періодизації. **Результати дослідження.** Конкретизовано предмет історичної географії, виділено актуальні напрями українознавчих історично-географічних досліджень. Обґрунтовано історично-географічну періодизацію минулого України та методологічні підходи до визначення територіальної основи українознавчих історично-географічних досліджень. Зроблено висновки про визначальну роль сукупної дії усіх чинників в історично-географічних процесах. Виділено механізми впливу природно-географічного середовища на суспільно-географічну сферу впродовж історичного часу. Акцентовано увагу на окремих залежностях у взаємовпливах територіально-політичного та етногеографічного чинників в історично-географічному розвитку України. **Практичне значення:** обґрунтовані концептуально-методологічні основи історично-географічного аналізу можуть бути використані при проведенні регіональних історично-географічних досліджень, спростуванні недостовірної публіцистичної інформації про Україну. **Висновки.** Українознавчий історично-географічний аналіз спрямований на розкриття змін природно-географічного й суспільно-географічного середовища впродовж історичного часу, починаючи з появи у IX ст. на території України перших етнополітичних утворень, відомих за писемними джерелами. Основними підрозділами історичної географії є історична природнича географія, історична суспільна географія, історична інтегральна географія, структура яких відповідає відповідним складовим географічної науки загалом. З огляду на пізнавальні та практичні потреби в процесі українознавчого історично-географічного аналізу провідне значення має дослідження взаємовпливів у перебігу етногеографічних та територіально-політичних процесів, яке розкриває і передумови українського етногенезу, й тенденції етнодемографічного та етносоціального розвитку. В методології оцінення значення різних рушійних сил суспільно-географічного розвитку на історичних етапах визначальним є принцип урахування сукупної дії усіх чинників (етнонаціонального, релігійного, державно-політичного, економічного та ін.), який у змозі забезпечити розуміння механізму та вектора еволюції суспільно-географічного середовища. Об'єктивний аналіз проблеми впливу природно-географічного чинника на суспільно-географічні процеси потребує не стільки широких узагальнень, як насамперед вивчення конкретних механізмів взаємодії елементів природно-географічного і суспільно-географічного середовища,

з урахуванням того, що дія природних чинників на суспільно-географічні процеси має конкретно-історичний і значною мірою опосередкований характер. Результатом взаємодії природи і суспільства на різних етапах історичного розвитку є формування культурних краєвидів, які визначають вигляд різних частин земної поверхні. **Подальші дослідження** цієї проблематики мають бути спрямовані на обґрунтування цілісної системи концептуальних основ історичної географії, що потребує розгортання конкретних досліджень географічної ситуації на історичних зрізах та діахронічного аналізу еволюції окремих географічних об'єктів упродовж історичного часу.

Ключові слова: історична географія, концептуально-методологічні основи наукових досліджень, основні напрями історично-географічних досліджень в Україні.

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF UKRAINIAN STUDIES: CONCEPTUAL-METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND MAIN DIRECTIONS

Dnistrianskyi Myroslav Stepanovych

Doctor of Geographical Sciences, Professor,

Professor at the Department of Geography of Ukraine,

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine;

Professor at the Department of Geography and Tourism,

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian University, Berehove, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-5663-6740

Relevance of the study. To understand the genesis and features of the formation of modern physical-geographic and socio-geographic realities, it is important to reconstruct the development of geographical space and its individual components throughout historical time. Such needs are provided by historical geography as an integral scientific discipline that was formed on the border of historical and geographical sciences. But due to the inertia of past approaches in Ukraine and some other states, historical geography is often unreasonably combined with the history of geography and some other disciplines. In view of this, it is important to specify the subject of historical geography, outline its place in the system of sciences and highlight the main directions of Ukrainian historical and geographical research. In the process of substantiating the conceptual and methodological foundations of the historical geography of Ukraine, it is also necessary to indicate how to count historical time and its periodization. It is also conceptually important to determine the driving forces of historical socio-geographic development. In this context, there is a need to clarify the significance and level of influence of the natural environment on the development of human society, to substantiate some general trends in the course of historical and geographical processes. **The subject of the study** is to determine the essence of historical and geographical analysis, to highlight the main directions of historical and geographical research in general and in Ukraine in particular, to determine the driving forces of socio-geographical development and the prospects for understanding its general trends. **The purpose of the study** is to substantiate the conceptual and methodological foundations of Ukrainian historical and geographical research. **The research methodology** implements a comparative analysis of literary sources, a deductive approach to substantiating the conceptual provisions of historical geography, based on the scientific foundations of geography and history, as well as the method of historical and geographical periodization. **Research results.** The subject of historical geography is specified, current directions of Ukrainian historical and geographical research are highlighted. The historical and geographical periodization of the past of Ukraine and methodological approaches to determining the territorial basis of Ukrainian historical and geographical research are substantiated. Conclusions are drawn about the determining role of the combined action of all factors in historical and geographical processes. The mechanisms of influence of the natural physical-geographical environment on the social and geographical sphere throughout historical time are highlighted. The focus is on individual dependencies in the mutual influences of territorial-political and ethnogeographical factors in the historical and geographical development of Ukraine. **Practical significance:** substantiated conceptual and methodological foundations of historical and geographical analysis can be used in conducting regional historical and geographical research, refuting unreliable misleading narratives about Ukraine. **Conclusions.** Ukrainian historical and geographical analysis is aimed at revealing changes in the natural-geographical and socio-geographical environment throughout historical time, starting from the appearance in the 9th century. on the territory of Ukraine of the first ethno-political formations known from written sources. The main divisions of historical geography are historical physical geography, historical social geography, historical integral geography, the structure of which corresponds to the corresponding components of geographical science in general. Given the cognitive and practical needs in the process of Ukrainian historical and geographical analysis, the study of mutual influences in the course of ethno-geographical and territorial-political processes is of leading importance, which reveals both the prerequisites of Ukrainian ethnogenesis and the trends

of ethno-demographic and ethno-social development. In the methodology for assessing the significance of various driving forces of socio-geographical development at historical stages, the principle of taking into account the combined action of all factors (ethno-national, religious, state-political, economic, etc.) is decisive, which is able to provide an understanding of the mechanism and vector of evolution of the socio-geographical environment. An objective analysis of the problem of the influence of a natural-geographical factor on socio-geographical processes requires not so much broad generalizations as, first of all, the study of specific mechanisms of interaction of elements of the natural-geographical and socio-geographical environment, taking into account the fact that the action of natural factors on socio-geographical processes has a specific-historical and largely mediated nature. The result of the interaction of nature and society at different stages of historical development is the formation of cultural landscapes that determine the appearance of different parts of the earth's surface. Further research on this issue should be aimed at substantiating a holistic system of conceptual foundations of historical geography, which requires the deployment of specific studies of the geographical situation in historical sections and diachronic analysis of the evolution of individual geographical objects throughout historical time.

Keywords: historical geography, conceptual and methodological foundations of scientific research, main directions of historical and geographical research in Ukraine.

Постановка проблеми. Історично-географічна інформація до ХІХ ст. залишалася невпорядкованою і мала фрагментарний характер. В наступні століття в історичних дослідженнях суттєво зросли потреби об'єктивного аналізу особливостей географічного середовища в різні періоди історичного розвитку, а у географії – необхідність пізнання походження різних географічних об'єктів і явищ, що у сукупності зумовило поступове формування історичної географії як окремого напрямку наукових досліджень. Але і тоді, і на цей час потребує насамперед конкретизації предмет та структура історичної географії, її місце в системі наук, концептуальне обґрунтування рушійних сил та трендів історично-географічного розвитку. З огляду на пізнавальні та практичні потреби особливо актуальним є виділення основних напрямів та проблем українознавчих історично-географічних досліджень. В цьому контексті важливо також окреслити відлік історичного часу, зокрема, щодо історичної географії України, та усунути поширений на сьогодні в українській географії хибний підхід щодо ототожнення історичної географії та історії географічних досліджень.

Окреме місце серед концептуальних проблем історичної географії займає питання визначення рушійних сил історично-географічного розвитку, характер взаємин природно-географічного та суспільно-географічного простору.

Відображення проблеми в науковій літературі. В класичній географічній літературі концептуальні основи та значення

історичної географії одними з перших обґрунтували німецький географ А. Геттнер [18], американський географ Е. Кларк [16], український географ С. Рудницький [11]. Зокрема, А. Геттнер трактував історичну географію як наукову дисципліну про часово-генетичні засади просторових співвідношень в географії [18]. Е. Кларк акцентував увагу на принципових відмінностях історичної географії та історії географічних досліджень, а також загальнонауковому значенні історично-географічного підходу [16]. Основи українознавчого історично-географічного аналізу заклав С. Рудницький, розглядаючи предмет історичної географії з огляду на значення проблем походження та динаміки географічних феноменів, так і з огляду на значення географічного середовища в історичних процесах [11]. В сучасній українській географії переважають дослідженнями, які присвячені окремим темам в межах певних періодів історично-географічного розвитку. Серед них виділимо монографічні праці І. Винниченка «Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис» [3], «Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ ст.» [4], М. Дністрянського «Роль різноспрямованих колонізаційних рухів в заселенні Українських Карпат упродовж ХІІІ – першої половини ХІХ ст.» [7], І Савчука «Розвиток господарської діяльності на території сучасної України в просторі і часі» [12], Круля В. П. «Ретроспективна географія з основами етногеографії» [9], Круля В. і Гищука Р. «Ретроспективна етнічна географія Прикар-

паття» [10]. Різнобічні дослідження в галузі історичної географії України проводять й історики. Є серед них й науковці, які безпосередньо розглядають концептуально-методологічні проблеми історичної географії як наукової дисципліни на основі власних досліджень. Зокрема, Я. Верменич проаналізувала співвідношення історичної географії та історичної регіоналістики, локальної історії [1], а також зробила діахронічний аналіз змін адміністративно-територіального устрою України [2]. О. Щодра розкрила своє бачення предмета історичної географії [14], дослідила низку конкретних проблем історичної географії України [15]. Але загалом в українській історичній науці визначальним є бачення місця історичної географії серед допоміжних історичних дисциплін, що обмежує перспективи міждисциплінарної взаємодії у розвитку в Україні історичної географії.

За межами України продовжують розвиватися різні національні школи історичної географії, тематика і пріоритети досліджень яких визначаються відмінностями історичного розвитку та конкретними пізнавальними потребами. Основу досліджень на цей час займають питання заселення, міграцій та історичних регіонально-економічних та регіонально-соціальних трансформацій, а в контексті вдосконалення методології наукового аналізу важливими є методичні напрацювання [17].

Отже, виходячи з пізнавальних і практичних потреб в Україні необхідним є розширення спектру історично-географічних досліджень, для розгортання яких необхідним є подальше розроблення концептуально-методологічних основ українознавчого історично-географічного аналізу та усунення деяких стереотипів щодо предмета історичної географії.

Формулювання цілей статті. Методика дослідження. Метою цього дослідження є обґрунтування концептуально-методологічних основ українознавчого історично-географічного аналізу, що передбачає конкретизацію предмета і структури історичної

географії, визначення початків історичних і доісторичних часів в Україні та виділення періодів її історично-географічного розвитку, визначення загальних механізмів і значення впливу природного середовища на суспільно-географічні процеси, пізнання деяких суттєвих залежностей в історично-географічному розвитку.

Виходячи зі загальноновизнаних наукових основ географії та історії в методології дослідження реалізовано дедуктивний підхід до обґрунтування концептуальних положень історичної географії. Використано порівняльний аналіз літературних і картографічних джерел, а також метод історично-географічної періодизації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки історична географія – це міждисциплінарна галузь знань, що сформувалася на стику географії з історичними науками, яка вивчає загальні тенденції й наслідки розвитку географічного простору впродовж історичного часу, а також особливості природно- й суспільно-географічної ситуації на різних історичних зрізах, то обґрунтування концептуально-методологічних основ українознавчого історично-географічного аналізу передусім залежить від розуміння того, який часовий проміжок треба розуміти під історичним часом. В цьому контексті відлік історичного часу для певної країни іноді починають з появи людей на цій території. Водночас поширеними і доволі аргументованими є бачення відліку історичного часу від появи перших писемних пам'яток, які започатковують новий якісний стрибок в розвитку суспільства, тобто його входження у нову фазу культурно-цивілізаційного розвитку. Окрім появи писемних джерел, іншими ознаками початків культурно-цивілізаційного розвитку є етнополітична самоорганізація, соціальна структуризація, а це вже суттєво змінює суспільно-географічну ситуацію та взаємини природи і суспільства. З огляду на це, час від появи людини розумної (*Homo sapiens*) на певній території до входження суспільства у фазу культурно-цивілізаційного роз-

витку доцільно означити як *доісторичний час*. Тому географія минулого людського суспільства на певній території включає два підрозділи – географію доісторичних часів (від заселення досліджуваної території людиною розумною до появи перших писемних пам'яток) та географію історичних часів (від появи писемних пам'яток до періоду, який передує сучасності). Доволі відмінною є і джерельна основа дослідження географії історичних та доісторичних часів (в основі першої – археологічні матеріали, в основі другої – літературні, статистичні і картографічні джерела).

В процесі розгляду періодизації історично-географічного розвитку України важливо спиратися на різномірні обґрунтовані варіанти, які подають історичні науки. Це зокрема, археологічна періодизація, яка проводиться з урахуванням зміни матеріалів, з яких виробляли знаряддя праці (з каменю, міді й каменю, бронзи, заліза), починаючи із появи на території України людини розумної (*Homo sapiens*) приблизно 35 тис. р. до Р. Х. Що ж до періодизації історичного часу на території України, то в історичній науці використовували різні підходи залежно від вибору критеріїв, які часто були заідеологізованими або абсолютизували окремі принципи, насамперед соціально-класовий підхід. На сьогодні найбільш об'єктивним є виділення основних етапів історичного розвитку на основі суттєвих територіально-політичних й економічних змін: 1. Стародавня історія (від IX ст. до Р. Х. до кінця V ст.). 2. Середньовіччя (V ст. – кінець XV ст.). 3. Ранній новий час (початок XVI – кінець XVIII ст.). 4. Новий час (кінець XVIII ст. – початок XX ст.). 5. Новітній час (початок XX ст. – друга половина XX ст.). 6. Постмодерн (кінець XX ст. – сьогодні) [6].

З методологічного погляду в українознавчому історично-географічному аналізі важливо визначитися з вибором територіальної основи дослідження. Безперечно, що насамперед має бути висвітлена еволюція природно-географічних та суспільно-гео-

графічних змін у межах сучасної державної території України. Проте, якщо взяти за основу лише сучасну державну територію України, то поза дослідженням залишаються цілі етнічні українські регіони, які історично розвивалися в єдності з іншими українськими землями, а зараз опинилися поза Україною. Тому, зважаючи на досвід провідних українських істориків, географів і картографів, історично-географічні дослідження, особливо суспільно-географічні, доцільно проводити, беручи за основу як сучасну державну територію, так і українську етнічну територію на певний історичний період та територію всіх українських державних утворень того періоду. Наприклад, на середину XVII ст. – це і територія Запорізької Січі (запорізькі вольності), і територія козацько-гетьманської держави, і територія розселення українців на той час.

Розкриваючи предмет історичної географії необхідно відмежувати її від історії географічних досліджень з огляду на поширені в Україні стереотипи щодо тотожності цих дисциплін. В цьому контексті треба наголосити, що історична географія досліджує розвиток географічних об'єктів і географічних поєднань в історичному часі, а історія географії вивчає процес пізнання науковцями географічного світу, тобто зміни парадигм, підходів, географічних уявлень, роль персоналій у географічних дослідженнях і т.п. Точки дотику цих різних галузей знань є обмеженими і можуть стосуватися переважно лише джерельної основи [6]. Важливо також наголосити, що палеогеографічна проблематика, тобто дослідження географії геологічного минулого, яку також відносять, за словами А. Гетнера, до «географічної генетики» [18], безпосередньо до історичної географії не належить як з огляду на різні часові виміри і масштаби, так і з огляду на відмінні методологічні і методичні засади.

Отже, об'єктом дослідження історичної географії є елементи як природно-географічного, так і суспільно-географічного простору, а також їхні поєднання, а предметом – їхні параметри, співвідношення, розмі-

щення, тенденції і закономірності змін упродовж історичного часу.

Різні підходи до розуміння предмета історичної географії зумовили і певні відмінності бачення її структури. В цьому контексті найбільш обґрунтованими є підходи до трактування структури історичної географії відповідно до структури географічної науки загалом [6]. З огляду на це, в історичній географії доцільно виділити три блоки дисциплін: історичну природничу географію, історичну суспільну географію та історичну інтегральну географію, які своєю чергою поділяються: історична природнича географія – на історичну комплексну географію та історичні галузеві природно-географічні науки (історичну кліматологію, геоморфологію, історичну гідрологію, історичну біогеографію та ін.); історична суспільна географія – на історичну географію населення, історичну політичну географію (вивчає історичні зміни державних територій, кордонів, столиць, адміністративно-територіального устрою та ін.), історичну географію культури, яка включає й історичну географію релігій, та історичну економічну географію (вивчає історичні форми територіальної організації господарства), історична інтегральна географія включає історичне культурне ландшафтознавство (досліджує формування і зміну культурних ландшафтів (краєвидів), історичну географію природокористування (досліджує особливості природокористування на різних етапах історичних суспільного розвитку), історичну картографію (вивчає теорію і практику картографування географічної ситуації в різні історичні періоди та особливості картографування самих історично-географічних змін) (див. рис. 1.). З історичною політичною географією до певної міри пов'язана й історична воєнна географія, яка вивчає географічні передумови ведення воєнних дій, вплив географічних чинників на воєнні операції. В структурі історичної географії населення особливо важливе значення має історична етногеографія (вивчає територі-

альну організацію етнонаціональної сфери на різних історичних етапах та її динаміку впродовж історичного часу), історичну демогеографію (вивчає еволюцію процесів відтворення населення впродовж історичного часу), історичну географію розселення та населених пунктів (вивчає історичні процеси заселення та формування мережі поселень) [6].

Дослідження в межах усіх складових історичної географії є необхідними для створення цілісної моделі історично-географічного розвитку, формування географічного простору країн і регіонів, визначення закономірних зв'язків в цьому процесі. Водночас для України як з огляду на пізнавальні, так і практичні потреби особливо важливим є взаємопов'язаний аналіз етногеографічних та територіально-політичних змін впродовж історичного часу, який розкриває особливості й суперечності українського етногенезу та державотворення, визначає основні етапи розвитку суспільства й структурних змін в межах розселення українського народу. Зокрема, історично-географічний аналіз засвідчує, що згасання руської державності наприкінці XIV ст. та поступова інкорпорація українських земель до складу сусідніх держав мали негативні наслідки для української етнічності (спрощення соціальної структури, звуження етнічної території, наростання іноетнічної імміграції та поліетнічності міст). Водночас формування козацтва як нового українського соціального стану та його державотворча активність започаткували особливий соціально-політичний й соціально-ментальний перехід, а відтак і наступний етап українського історично-політичного розвитку, зумовивши появу нових провідних середовищ і нового геополітичного мислення. Залежність етнічних й політичних процесів в просторовому вимірі особливо помітно проявилася з кінця XVIII ст., коли в Європі станові бар'єри почали руйнуватися, етнічна (національна) ідентичність виявила тенденцію до свого закріплення в політичній системі новітніх держав і у прагненнях до створення націо-

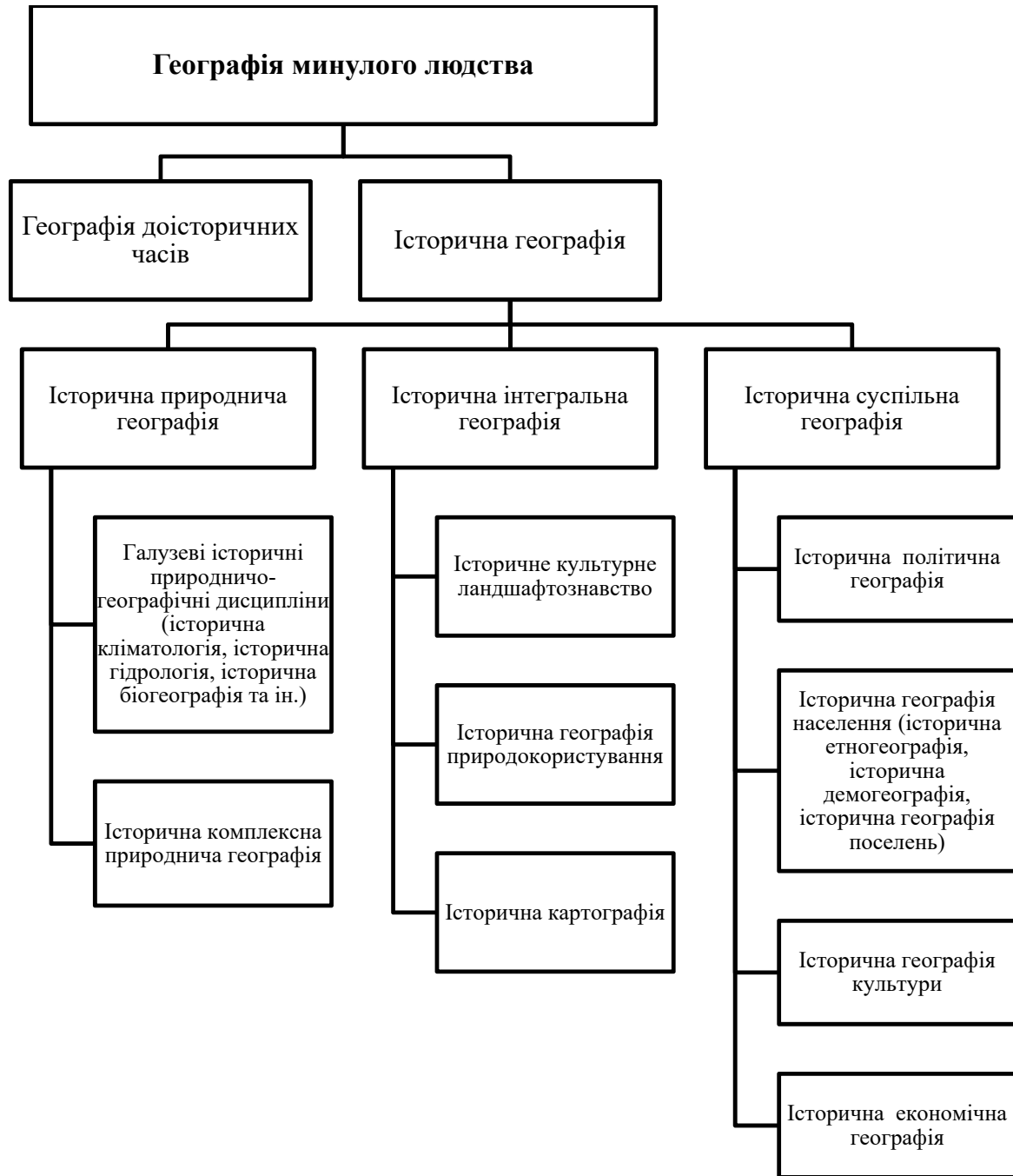

Рис. 1. Структура історичної географії

Джерело: розроблено автором.

нальних держав. У цьому контексті беззаперечними є твердження В. Старосольського про те, що «чи виходити від нації, чи зі становища державної рації, однаково муситься дійти до результату, що з сутності обох впливає стремління злиття» [13]. Тобто, перебіг соціально-політичних процесів засвідчив, що характерна для того часу політизація етнопонаціональних відносин, яка проявилася у прагненні до об'єднання держав на

національній основі, створенні нових держав чи автономій за національною ознакою, має характер історично закономірної тенденції.

Помітна динаміка етнодемографічних змін в Україні також була зумовлена дією політичних чинників, передусім державною політикою в галузі міжетнічних взаємин, яка своєю чергою визначалася етнопонаціональним характером самої державності. Так, у XIX–XX ст. обсяги прямих і непря-

мих демографічних втрат українського населення внаслідок відсутності повноцінної української державності різко зросли, суттєво знижуючи темпи відтворення його кількісного складу. А нерівномірність динаміки кількості та питомої ваги різних етнічних спільнот і груп в межах території сучасної України, неорганічний характер багатьох етнодемографічних процесів вели до поглиблення міжрегіональної і внутрішньорегіональної поляризації в межах ареалу розселення і життєдіяльності української нації, гальмуючи процеси її модернізації. Українські етнодемографічні втрати також визначалися територіальною структурою розселення українського народу. Зокрема, в межах українського етнодемографічного ядра, з огляду на вищий ступінь цілісності культурного середовища, етнодемографічні втрати в процесі асиміляції були меншими, ніж на пізніше заселених українцями територіях.

В дослідженні еволюційних суспільно-географічних процесів однією з основних методологічних проблем є оцінення значення різних рушійних сил розвитку на історичних етапах. Якраз гіперболізація ролі окремих чинників і зумовлювала в минулому бачення історико-географічних змін крізь призму природно-географічного детермінізму, економічного детермінізму, формаційного марксистського підходу з його абсолютизацією класової боротьби та ін. Тому спроби такого вузького трактування історичного процесу, у т. ч. й бачення історико-географічних змін, відображають певну методологічну обмеженість і суб'єктивно розкривають усю складність процесів. З огляду на це, саме *принцип урахування сукупної дії усіх чинників* (етнонаціонального, релігійного, державно-політичного, економічного та ін.) на різних історичних етапах може забезпечити розуміння механізму та вектора еволюції суспільно-географічного середовища. Водночас об'єктивне оцінення впливу усіх чинників на процеси розвитку на певному історичному етапі може підтвердити провідну роль одного з них, що

однак не дає підстав для висновків про його пріоритетність і на інших етапах.

Аналізуючи географічні реалії на певних історичних зрізах методологічно важливо зіставляти ситуацію в Україні та в інших, насамперед суміжних країнах. Такий підхід дає змогу бачити як деякі загальні тенденції, так і українські особливості. Так само методологічно важливим є порівняння історико-географічної ситуації за регіонами України та на різних локальних рівнях.

Важливою концептуальною проблемою історичної географії завжди було оцінення ролі природних передумов в суспільно-географічних процесах впродовж історичного часу. Оскільки для багатьох географів методологічною пасткою став поверховий збіг на різних історичних етапах географії соціально-культурних явищ з конкретними природними умовами, на підставі чого часто робилися поспішні висновки про їхню визначальну роль, то об'єктивний аналіз проблеми потребує не стільки широких узагальнень, як насамперед вивчення конкретних механізмів взаємодії елементів природно-географічного і суспільно-географічного середовищ [5]. У цьому аспекті територія, включаючи її фізико-географічні властивості, безперечно, є важливим чинником передусім на етапі зародження якихось соціально-біологічних (етноси) чи суспільно-географічних явищ (державна організація, шляхи сполучення, господарство). Тому, наприклад, єдність етносу з природою території особливо є помітною в аграрному суспільстві і втілюється у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий історичний рівень економічних відносин зв'язок природних умов та етносу послаблюється. Поєднання в процесі історичного розвитку самобутніх природних умов і культурно самобутніх суспільств, формуючи унікальну цілісність, сприяло у минулому усвідомленню цієї території як окремої країни, незалежно від того, чи була ця країна державою.

Важливо зазначити, що дія природних чинників на суспільно-географічні про-

цеси має конкретно-історичний і значною мірою опосередкований характер. Іноді вплив природного довкілля простежувався через велику кількість проміжних причинно-наслідкових зв'язків, а тому некоректно пов'язувати вихідні природні передумови з остаточними результатами [6].

Результатом взаємодії природи і суспільства на різних етапах історичного розвитку є формування *культурних краєвидів* як органічного поєднання на певній території рельєфу, рослинного і тваринного світу, гідрологічної мережі, ґрунтів, людських поселень, шляхів сполучення, сільськогосподарських угідь та ін., які визначають вигляд різних частин земної поверхні [7]. Характерні риси культурних краєвидів формуються на різних рівнях земної поверхні (поселень, регіонів, країн) залежно від етнічного складу населення й етнокультурних традицій, географії поселень, особливостей економічної діяльності і змінюються з процесі історичного розвитку залежно від зміни природних умов та суспільно-географічних компонентів. Тобто культурні краєвиди є історично-географічними утвореннями, своєрідно відображаючи природну і культурну різноманітність земної поверхні та її еволюцію.

Це лише окремі концептуально-методологічні принципи українознавчого історично-географічного аналізу. А формування й обґрунтування цілісної системи концептуальних основ історичної географії можливе лише за результатами розгортання конкретних досліджень географічної ситуації на історичних зрізах та діахронічного аналізу еволюції окремих географічних об'єктів упродовж історичного часу.

Висновки. 1. Предметом українознавчого історично-географічного аналізу є дослідження змін природно-географічного й суспільно-географічного простору впродовж історичного часу, починаючи з появи у IX ст. на території України перших етнополітичних утворень. На основі археологічних матеріалів та даних палеогеографії також проводяться географічні дослідження доісторич-

ного минулого людського суспільства, яке на території України бере відлік від появи людини розумної (*Homo sapiens*) у верхньому палеоліті (35 тис. років тому).

2. Основними підрозділами історичної географії є історична природнича географія, історична суспільна географія, історична інтегральна географія, структура яких відповідає відповідним складовим географічної науки загалом. З огляду на пізнавальні та практичні потреби в процесі українознавчого історично-географічного аналізу провідне значення має дослідження взаємовпливів у перебігу етногеографічних та територіально-політичних процесів, яке розкриває і передумови українського етногенезу, державотворення, й етнодемографічного та етносоціального розвитку.

3. В методології оцінення значення різних рушійних сил суспільно-географічного розвитку на історичних етапах визначальним є принцип урахування сукупної дії усіх чинників (етнонаціонального, релігійного, державно-політичного, економічного та ін.), який у змозі забезпечити розуміння механізму та вектора еволюції суспільно-географічного середовища. 4. Об'єктивний аналіз проблеми впливу природно-географічного чинника на суспільно-географічні процеси потребує не стільки широких узагальнень, як насамперед вивчення конкретних механізмів взаємодії елементів природно-географічного і суспільно-географічного середовищ, з урахуванням того, що дія природних чинників на суспільно-географічні процеси має конкретно-історичний і значною мірою опосередкований характер. Результатом взаємодії природи і суспільства на різних етапах історичного розвитку є формування культурних краєвидів.

5. Обґрунтування цілісної системи концептуальних основ історичної географії потребує розгортання конкретних досліджень географічної ситуації на історичних зрізах та діахронічного аналізу еволюції окремих географічних об'єктів упродовж історичного часу.

Література

1. Верменич. Я. Роль історико-географічних досліджень у становленні регіоналістики. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. № 9. С. 5–20.
2. Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування у 2 ч. Київ : НАН України. Інститут історії. 2009. Ч. 1. 364 с.
3. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. Житомир, 1992. 112 с.
4. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ ст. Київ, 1999. 288 с.
5. Дністрянський М. С. Вплив природного середовища на територіальну організацію етнонаціональної сфери: історико-методологічні підходи та сучасні інтерпретації. *Природничі науки на межі століть*. Ніжин, 2004. С. 144–145.
6. Дністрянський М. С. Історична географія України : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2026. 440 с.
7. Дністрянський М. С. Роль різноспрямованих колонізаційних рухів в заселенні Українських Карпат впродовж ХІІІ – першої половини ХІХ ст. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 116 с.
8. Дністрянський М. С. Суспільно-географічна аналітика і геополітична публіцистика. Львів : «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2022. С. 13.
9. Круль В. П. Ретроспективна географія поселень Західної України. Монографія. Чернівці : Рута, 2004. 382 с.
10. Круль В., Гишук Р. Ретроспективна етнічна географія Прикарпаття. Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2019. 312 с.
11. Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання. Зап. Істор.-філол. відділу ВУАН, Київ, 1927, кн. 13/14. С. 34–356
12. Савчук І. Г. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України в просторі і часі. Київ : Інститут історії України, 2019. 210 с.
13. Старосольський В. Теорія нації. Відень, 1922. 144 с.
14. Щодра О. М. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 48. С. 282–296.
15. Щодра О. М. Історична географія України від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 286 с.
16. Clark E. Historical Geography. *American Geography*. Syracuse, 1954. 82 – 112.
17. Colten C., Huggil P., Yang T., Morin K. Historical geography. *Geography in America at the Dawn of the 21st Century*. Oxford : University Press, 2023. P. 149–163.
18. Hettner A. Methodische Zeit- und Streitfragen в Geographische Zeitschrift, 1923. Bd. 29.

References

1. Vermenych, Y. (2006). Rol istoryko-geohrafichnykh doslidzhen u stanovlenni rehionalistyky [The role of historical-geographical research in the formation of regional studies]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, (9), 5–20.
2. Vermenych, Y. (2009). *Administratyvno-terytorialnyi ustrii Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan, problemy reformuvannia* [Administrative-territorial structure of Ukraine: Evolution, current state, and problems of reform] (Part 1). NAN Ukrainy, Instytut istorii.
3. Vynnychenko, I. (1992). *Ukrainci v derzhavakh kolyshnoho SRSR: Istoryko-geohrafichni narys* [Ukrainians in the states of the former USSR: A historical-geographical essay]. Zhytomyr.
4. Vynnychenko, I. (1999). *Ukrainci Beresteishchyny, Podliashshia y Kholmshchyny v pershii polovyni XX st.* [Ukrainians of Berest region, Podlasie, and Kholm region in the first half of the 20th century]. Kyiv.
5. Dnistrianskyi, M. S. (2004). Vplyv pryrodnoho seredovysysha na terytorialnu orhanizatsiiu etnonatsionalnoi sfery: istoryko-metodolohichni pidkhody ta suchasni interpretatsii [The influence of the natural environment on the territorial organization of the ethnonational sphere: Historical-methodological approaches and modern interpretations]. *Pryrodnychi nauky na mezhi stolit*, 144–145.
6. Dnistrianskyi, M. S. (2026). *Istorychna heohrafiia Ukrainy* [Historical geography of Ukraine]. LNU imeni Ivana Franka.
7. Dnistrianskyi, M. S. (2019). *Rol riznospriamovanykh kolonizatsiinykh rukhiv v zaseleenni Ukrainykykh Karpat vprodovzh XIII – pershoi polovyny XIX st.* [The role of multidirectional colonization movements in the settlement of the Ukrainian Carpathians during the 13th – first half of the 19th century]. LNU imeni Ivana Franka.

8. Dnistrianskyi, M. S. (2022). *Suspilno-heohrafichna analityka i heopolitychna publitsystyka* [Socio-geographical analytics and geopolitical journalism]. HALYCH-PRES.
9. Krul, V. P. (2004). *Retrospektyvna heohrafiia poselen Zakhidnoi Ukrainy* [Retrospective geography of settlements of Western Ukraine]. Ruta.
10. Krul, V., & Hyshchuk, R. (2019). *Retrospektyvna etnichna heohrafiia Prykarpattia* [Retrospective ethnic geography of Prykarpattia]. Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkovych.
11. Rudnytskyi, S. (1927). Pro stanovyshechne istorychnoi heohrafii v systemi suchasnoho zemleznannia [On the position of historical geography in the system of modern earth science]. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN*, (13–14), 34–356.
12. Savchuk, I. H. (2019). *Rozvytok hospodarskoi diialnosti na terytorii suchasnoi Ukrainy v prostori i chasi* [Development of economic activity in the territory of modern Ukraine in space and time]. Instytut istorii Ukrainy.
13. Starosolskyi, V. (1922). *Teoriia natsii* [Theory of the nation]. Vienna.
14. Shchodra, O. M. (2013). Istorychna heohrafiia: evoliutsiia pohliadiv na predmet i zavdannia studii [Historical geography: Evolution of views on the subject and tasks of studies]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*, (48), 282–296.
15. Shchodra, O. M. (2016). *Istorychna heohrafiia Ukrainy vid naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* [Historical geography of Ukraine from ancient times to the end of the 18th century]. LNU imeni Ivana Franka.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026